

Osmanlı dönemi eserlerinden *Alâ'im-i Cerrâhîn* ve yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*'de dolaşım sistemi

Circulatory system in Alâ'im-i Cerrâhîn and Cerrâhnâme (surgical treatise) by unknown author of the Ottoman era

Fehmi S. Katırcıoğlu,¹ Ahmet Aciduman,² Uygur Er³

¹Türkiye Yüksek İhtisas Eğitim ve Araştırma Hastanesi Kalp ve Damar Cerrahisi Kliniği, Ankara;

²Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara;

³Dişkapı Yıldırım Beyazıt Eğitim ve Araştırma Hastanesi, 2. Nöroşirürji Kliniği, Ankara

Yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme* ve *Alâ'im-i Cerrâhîn* sırasıyla XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başında yazılmış olan Türkçe cerrahnamelerdir. Bu yazıda dolaşım sistemi ile ilgili bölümleri üzerinde özel olarak durularak, bu cerrahnameler ve *Alâ'im-i Cerrâhîn*'in yazarı Cerrah İbrahim tanıtılmaktadır. Bu çalışma, *Alâ'im-i Cerrâhîn*'in Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, no: 568'deki ve yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*'nin İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, no: 729'daki el yazması nüshalarına dayandırılmıştır. *Alâ'im-i Cerrâhîn*'in "cemî'i teşrîhleri beyân ider" başlıklı 12. bâbının 3., 4., 9. fasıllarında dolaşım sistemi anatomisi ve fizyolojisi tarif edilmekte ve "tamarları ve ser-cümle tamarlardan kan almağı beyân ider" başlıklı 13. bâbında ise kan alarak (veneseksiyon) tedavi yapılan bazı klinik durumlar hakkında bilgiler verilmektedir. Cerrahnamede Hipokrat, Galen ve İbn Sînâ gibi yazarlardan bazı alıntılar yapılmıştır. Ancak bazı özgün fikirler de öne sürülmüştür. Yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*'nin ise "Hareket ider tamarlarda olan cerâhati beyân ider" başlıklı 99. faslı arter yaralanmaları hakkındadır. Eserlerin önemli özelliklerinden biri de Arapça ve Farsça terimler yerine Türkçe terimlerin ağırlıklı olarak kullanılmış olmalarıdır. Türk tıbbı için tarihsel önem taşıyan bu eserlerin tanınması ve gelecek kuşakların yararlanımına sunulması Türk tıp tarihi ve anlayışı açısından önemlidir.

Anahtar sözcükler: *Alâ'im-i Cerrâhîn*; anatomi; tıp tarihi; cerrah İbrahim; yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*.

Alâ'im-i Cerrâhîn and *Cerrâhnâme* by unknown author are Turkish surgical treatises that were written at the end of the 15th century and at the beginning of the 16th century, respectively. The aim of this manuscript is to present these treatises and the author of *Alâ'im-i Cerrâhîn*, Surgeon İbrahim with special emphasis on its chapters related to circulatory system. This study is based on the handwritten manuscripts in the Library of Süleymaniye, Collection of Hekim Ali Paşa, no: 568 for *Alâ'im-i Cerrâhîn*, and the Library of İstanbul Archaeological Museum, no: 729 for *Cerrâhnâme* by unknown author. In the 3rd, 4th and 9th parts of the 12th section of *Alâ'im-i Cerrâhîn*, entitled "cemî'i teşrîhleri beyân ider", the anatomy and physiology of the circulatory system is described and in the 13th section, entitled "tamarları ve ser-cümle tamarlardan kan almağı beyân ider", information is given about some clinical conditions where treatment with venesection is performed. In the treatise, some information was quoted from Galen, Avicenna and Hippocrates, but some original opinions had been tossed out in it. The ninety-ninth part of the *Cerrâhnâme* by unknown author, entitled "Hareket ider tamarlarda olan cerâhati beyân ider" is on the arterial injuries. One of the important features of these works is that they were written with Turkish terms with only a few Arabic or Persian ones. To be known and presented to the benefit of next generations of these important historical treatises is crucial for the Turkish medical history and comprehension.

Key words: *Alâ'im-i Cerrâhîn*; anatomy; history of medicine; surgeon İbrahim; surgical treatise by unknown author.

YAZARI BİLİNMEYEN CERRÂHNÂME

Tıp eserlerinin yazımında Türkçenin yaygın olarak kullanılması XIV. yüzyılın ortalarında başlamıştır.^[1] yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*^[2] ve *Alâ'im-i Cerrâhîn*^[3] bunlardan iki önemli örneği oluşturmaktadır. Bu cerrâhnâmelerin dolaşım sistemi ile ilgili bölümlerinin incelenmesi bu yazının amacıdır.

Bu eserin yazarı bilinmemektedir.^[4,5] Bilinen iki nüshası vardır. Birinci nüsha *Hazâ Kitâb-ı Cerrâhnâme*,^[2] İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, 729 numarada kayıtlıdır ve 134 fasıldan oluşmaktadır. 910 H./1504 yılında istinsah edilmiştir.^[2,4,5] *Kitâb-ı esbâbü'l-alâmât*

Geliş tarihi: 9 Şubat 2010 Kabul tarihi: 12 Temmuz 2010

Yazışma adresi: Dr. Uygur Er, Dişkapı Yıldırım Beyazıt Eğitim ve Araştırma Hastanesi, 2. Nöroşirürji Kliniği, 06110 Dişkapı, Ankara.
Tel: 0312 - 284 11 51 e-posta: uygurer@gmail.com

cerrâhnâme adını taşıyan diğeri ise Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 814 numaradadır.^[4,5] Yıldırım^[4,5] dil özelliklerini göz önünde bulundurarak yaptığı incelemelerle yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*'nin XV. yüzyılın son çeyreğinde yazılmış olabileceğini bildirmektedir.

CERRAH İBRÂHİM VE ALÂ'İM-İ CERRÂHİN

Mora Seferi'nde (1498-1502) Moton (Methone) Kalesi'nin fethi sırasında (1500) Cerrah İbrahim bin Abdullah tarafından bulunan *Çindar* adlı Yunanca ve Süryanice yazılmış bir tıp kitabının Türkçe çevirisidir.^[3,6] Cerrah İbrahim'in Platon, Galen, Hipokrat ve İbn Sina'nın görüşlerine uygun olduğu için çevirdiğini söylediği bu eserin,^[3,6] bazı yazma nüshaları çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır*.^[6] Eserin Yıldırım^[7] tarafından bulunan ve tanıtılan *Fi nebzeti'n min el-cerrâhîn* adını taşıyan bir de özeti vardır. Yirmi iki bölümlük bu eser, yaralanmalar, tüm kemiklerin kırık ve çıkıkları, deri hastalıkları, apseler, tümörler ve bunların tedavileri ile kullanılan ilaç bileşimlerini vermektedir.^[3,6] Adıvar,^[8] babasının adının Abdullah olması ve büyükbabasının adının bilinmemesinden yola çıkarak Cerrah İbrahim'in sonradan İslâm dinine girmiş olabileceğini, Yıldırım^[7] da Mora Seferi'ne katılmasının onun bir "ordu cerrahı" olduğunu düşündüğünü söylemektedir.

Yıldırım^[6]'a göre *Alâ'im-i Cerrâhîn*'in bilinen en eski nüshası Süleymaniye kütüphanesinde bulunmaktadır. Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu no: 568'deki bu nüsha Receb 911 H. (Kasım-Aralık 1505) tarihlidir.^[3] Milli Kütüphane Yazmalar Kataloğunda bu yazma için müellif nüshası nitelemesi yapılmıştır.^[9] Süleymaniye, Millet ve Gotha nüshalarında eserin çeviri olduğu belirtilmişken, Manisa 1844 nüshasının önsözünde telif olduğu belirtilmektedir.^[6]

YÖNTEM VE GEREÇ

Alâ'im-i Cerrâhîn'inin Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, 568 numaradaki nüshası^[3] kullanılmıştır. "Cem'i teşrîhleri beyân ider" başlıklı 12. bâbın 3., 4., 9. fasılları dolaşım sistemi ile ilgili olup, sırasıyla "Üçüncü fasl hareketsüz tamarlar şerhindedür", "Dördüncü fasl şerâyinde ya'nî müteharrik tamarlardadır" ve "Tokuzuncu fasl öykeni ve yüregi bildürür" başlıklarını taşımaktadır. "Tamarları ve ser-

cümle tamarlardan kan almagı beyân ider" başlıklı 13. bâb ise kan alarak tedavi yapılan hastalıklarda kullanılacak damarlar ve kan alınacak günler ile ilgilidir.^[3]

Metnin çevriyazısı yapılmış ve çevriyazısı yapılan sayfaların sonuna parantez içerisinde varak numaraları eklenmiştir. Bu yazmada eksik olan 156 ve 159 no'lu varaklardaki bilgi Manisa 1851 yazmasından^[10] alınmış ve Manisa 1844 yazması^[11] ile karşılaştırılmıştır. Adı geçen nüshalarla birlikte İÜ TY 7147 yazması^[12]'da karşılaştırma için kullanılmıştır. Kan alınacak damarlar konusunda damarların Latince isimleri belirlenirken Ünver'in^[13] "İbni Sina'nın kan alınacak damarlar risalesi" adlı makalesinden yararlanılmıştır.

Yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*'nin ise İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi 729 numaradaki nüshası^[2] incelenmiş, eserin "El-faslü't-tâsi' ve't-tis'ün hareket ider tamarlarda olan cerâhati beyân ider" başlıklı 99. bölümünün^[2] çevriyazısı yapılmıştır. Çevriyazısı yapılan metinlerde geçen Arapça ve Türkçe kökenli anatomik terimlerin Latinceleri parantez içerisinde ve italik yazıyla metin içerisine yerleştirilmiştir.

BULGULAR

Alâ'im-i Cerrâhîn'in diseksiyon üzerine olan 12. bâbı'nın üçüncü faslı *vena porta* ve *vena cava*'yı merkez alarak göğüs boşluğu, karın boşluğu, ekstremiteler, baş ve boynun venöz dolaşımını anlatmaktadır. Bu fasılda damar içindeki kanın akış yönü yerine dallanmalar esas alınarak bir sistematik kurulmuştur. Bu bölümde yazar verdiği bilgilerin kaynağı olarak Galen ve İbn Sînâ'yı göstermektedir:

El-bâb es-sânü'aşer. Cem'i teşrîhleri beyân ider [3a]^[3]

Üçüncü fasl. Hareketsüz tamarlar şerhindedür. Câlînûs ve Ebû / 'Alî Sînâ'dan nakldür ki eydür[†]: kebiden (karaciğer; hepatitis) ya'nî kavukdan[‡] tamar / kopar, yiri muka'ar-ı kebiden (karaciğerin iç yüzü) ya'nî çak çukur yirinden ibtidâ / ider; ve bu tamarun adı ecvefdür (vena cava), zîrâ bedenün tamarlarından / bunun tecvîfi büyükdür.

V. porta ve dalları metinde aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır:

Ve ammâ ol tamar kim ana bâb (V. porta) dirler, / bagır içinde bulunur ve andan beş tamar budaklanur.

* Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, No. 568; Millet Kütüphanesi, Tıp, No. 205; İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü, Y. 125; Wilhelm Pertsch: Die Türkische Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha. Wien 1864, s. 94-95, No. 107.; Manisa İl Halk Kütüphanesi No. 1844; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. 7147.^[6] Manisa İl Halk Kütüphanesi No. 1851.^[10]

[†] Manisa 1844'de "Câlînûsdan nakildür ki eydür [v. 58a]" olarak yazılıdır.

[‡] Manisa 1844'de "cigerden [v. 58a]" olarak yazılıdır. "Kebid [kebed]: karaciğer (Ferit Devellioğlu. Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat. 18. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2001, s. 500)" anlamına gelmekte olup, "Kavuk: 1. Sidik torbası 2. İçi boş şey (Cem Dilçin. Yeni Tarama Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983, s. 130)" anlamına gelmektedir. Manisa 1844'deki açıklama daha doğru görünmektedir.

Beşi dahi bağırın / beş ucına degin ulaşur. Andan sonra ol beş tamardan [134b]^[3] muhtelif budaklar bulunur ve bu budaklardan sekiz degirmi tamar / me'â-i isnâ 'aşeriyeden (duodenum) yana egilir; ve bu sekiz tamardan kiçirek / iki tamar ayrılır. Biri em'â-i isnâ 'aşeriyeye, ol bir bagarsukdur / kim uzunluğu on iki barmakdur ve biri ma'idenün ol yanına / ulaşur kim bevvâbun önidir; ve altı büyük tamarun birisi ma'idenün / sag yanına ulaşur; ve ikincisi talakdan yana yönelür ve / talaka ulaşmadın andan bir büyük budak ayrılır ve ma'idenün / sol yanına ulaşur ve bir budagı talagun çukurına ulaşur / ve ol aracukda bulunur, bir cüzvi talagun başına degin varur / ve bir cüzvi talagun ucundagı cüzvlere; ve üçüncüsü me'a (intestinum) / ortasındagı tamarların büyük cüzvlerine ulaşur; ve dördüncü [135a]^[3] mak'adun göz yerine ve karının ic perdesine degin ulaşur; / ve beşinci kolon (colon) dedükleri bagarsugun çevresindeki tamarların / yollarında bulunur ve dahi çok tamarlar içinde bulunur tâ ki me'â-i / sâyimeye (jejunum) degin varur; ve bu tamarlar cemî'i me'â-i dakîk (ileum) ve me'â-i / kolon (intestinum colon), (intestinum crassum) içinde bulunur, bâb tamarından bulunur...[135b]^[3]

Bölümün bundan sonraki kısmında V. cava superior ve inferior'dan söz edildikten sonra V. cava superior'un açıklaması verilmektedir. Bundan sonraki kısımda V. cava inferior'u oluşturan dallar açıklanmaktadır.

Alâ'im-i Cerrâhîn'in teşrîh ile ilgili 12. bâbının dördüncü faslı arterler hakkındadır. Hipokrat referans gösterilerek bunların kalp orijinli oldukları, kalpten başlayarak ve kalp üzerindeki dağılımları da ihmal edilmeden seyirleri incelenmiştir. Beynin bazalindeki seyirleri ve göğüsteki dağılımları, karın içinde ve ekstremitelere geçerkenki seyirleri ayrıntılı verilmiştir. Aşağıda ilgili bölümden bir kısım sunulmaktadır:

Dördüncü fasl. Şerâyinde (arterler) ya'nî müteharrik tamarlardadır. Ebûkirât / eydür: bilgil ki müteharrik tamarların ibtidâsı yüregün sol / tecvîfindendir (ventriculus sinistra); ve bunlar iki tamardur: biri kiçi ve biri tabgadur; / ve buna şiryân-ı verîdî (arteria pulmonaris) dirler ve bu tamar evvel emirde öykende (akciğer; pulmo) / yayılır; ve bir büyüğü vardur, adı ebherdür (aorta) ve yürekden çıktığı / hâletde andan iki budak ayrılır ve yüregün cirmin çevürür; / ve büyüğü yüregün cemî' eczâsına yayılır ve kiçisi yüregün sag / tecvîfinün ba'zı eczâsında yayılır; ve ebheriün bakiyyesi dahi iki / kısım olur: biri büyük ve biri kiçi yukarudan yana varur zîrâ / yürekden yukarı az a'zâ vardur...[139a]^[3]

Teşrîh bölümünün dokuzuncu faslı kalp ve akciğer anatomisi üzerine olup yazar tarafından bu organların klinik önemleri, yaşamsal fonksiyonlar açısından

konumları özellikle vurgulanmış ve İbn Sînâ'nın sözleri kaynak olarak gösterilmiştir.

Tokuzuncu / fasl. Öykeni (pulmo) ve yüregi (cor) bildürür, Ebû 'Alî Sînâ kavlince. Şöyle [147b]^[3] buyurur ki: öyken bir cismdir ve terkibi bir etdendir ki gül rengine / benzer ve hem bogurtlak kemürdeklerinden (cartilagine laryngis) ve hem müteharrik tamar / lardandır ve öykenün hissi yokdur ve leykin perdesinin az hissi / vardur; ve menfa'ati yürekde göyünmüş tütiüne benzer buhârları / taşıraya çıkarur ve taşıradan yürege soğuk yel getirür / tâ yürekdeki hararet-i garîziyye i'tidâl bula ve ol göyünmüş / buhârlardan beden helâk olmaya; ve ammâ yürek bir cismdir ki / şekilde çam kozagina benzer ve mahallî göğüsün orta yeridir / ve başı sol emcek altındadır ve levni enâr dânesi gibidir; ve terkibi ve yağ ve gışây-ı sulb (pericardium) ya'nî kabî perdedendir ve harâret-i / garîziyyenün menba'idur ve iki tecvîf vardur: biri sagdan [148a]^[3] ve biri soldan yana. Ammâ ol tecvîf kim sagdan yanadır / içi çok kan ile toludur ve içinde azacuk rûh dahî vardur / bile; ve bu tecvîfden öykene yollar vardur tâ ki öykene ol / yollardan yürek kanından gıdâ vere ve öykenden yürege yel geçe / ve ammâ ol tecvîf kim soldan yanadır çok rûh ile toludur / ve içinde azacuk kanı dahi vardur bile; ve cemî'î şerâyin bir / tecvîfden biter [148b] (Şekil 1).^[3]

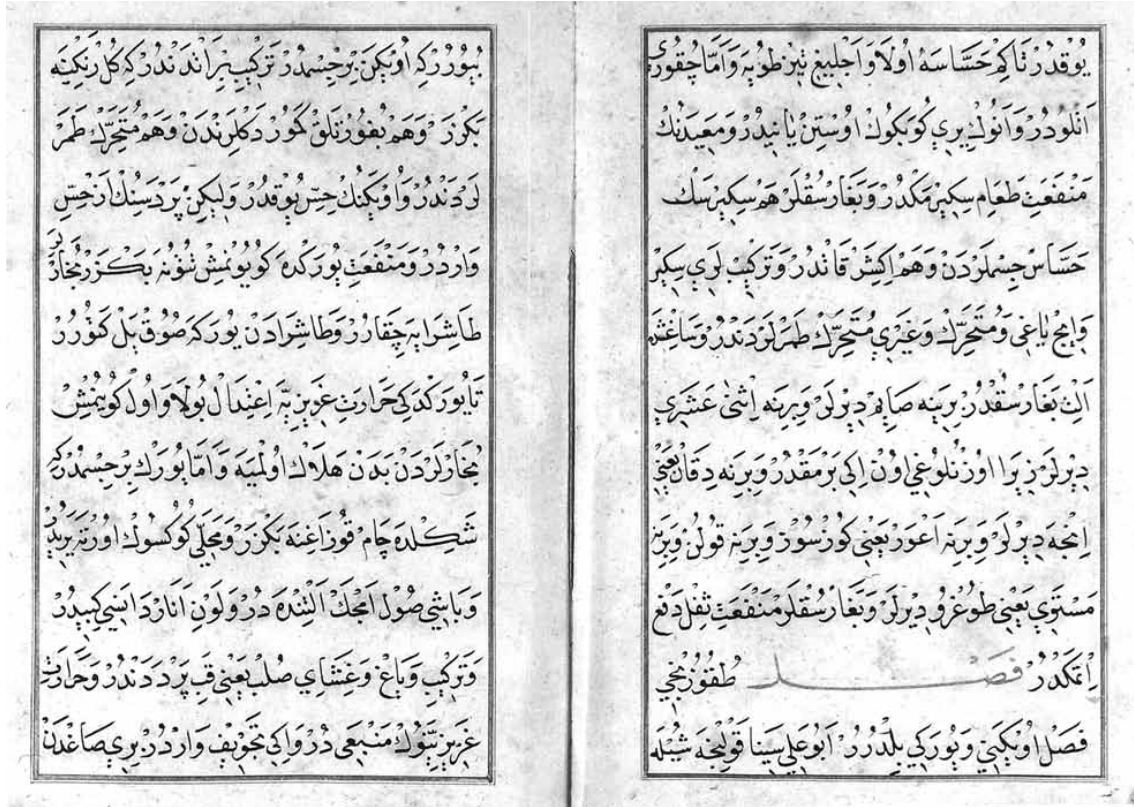
Alâ'im-i Cerrâhîn'in on üçüncü bölümünde vücuttaki tüm damarların sayıları, kan alınabilecek damarlar, kanın vücut için taşıdığı önem, gerektiğinde kan alınması, kimlerden ve hangi durumlarda kan alınıp alınmayacağı irdelenmiş, alınacak miktar üzerinde ve kan alınan kişinin sonraki bakımı hakkında yorumlara yer verilmiştir. Yazar bu bölümde kaynak olarak Galen'e atıfta bulunmaktadır:

El-bâb es-sâlis 'aşer. Tamarları ve ser-cümle tamarlardan kan almagı beyân ider[3a]^[3]

El-bâb es-sâlis 'aşer (on üçüncü bâb). / Câlînûs buyurur ki ser cümle tamarlar dört yüz kırk dört tamardur**. / Pes ehl-i hükemâ bu cümle tamarlardan otuz iki tamarları ihtiyâr / itmîşlerdür ki anlardan kan alurlar, şöyle kim min küll-i a'zâya / nâfi' ola. Ammâ sayrılığa kan alalar zîrâ tenkiye-i beden ve istifragı / küll ola, velî çok akı[t]mayalar ve ne vakt olursa akıtmayalar, / zîrâ ki kan çâsûs-ı a'zâdur bedeni harekete getüren oldur [153b].^[3] / İmdî eyle gerek kim

§: Manisa 1844'de "katı [v. 64a]" olarak yazılıdır. "Gışâ: örtü, perde, zar, deri (Devellioğlu. Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat. s. 289)"; "sulb: katı, sert (age. s. 962)" anlamına gelmektedir. Manisa 1844'deki açıklama daha doğrudur.

** : Manisa 1851'de [v. 29b] ve Manisa 1844'de [v. 47b] "Ebû 'Alî Sînâ ve bâkî etibbâ ittifâklarıyla cümle tamarlar dört yüz kırk tamardır" olarak yazılı iken, İÜ TY 7147'de "Ebû 'Alî Sînâ ve Câlînûs [v. 88a] ve Ebûkarât buyururlar ki ser-cümle tamarlar dört yüz kırk tamarlardır [v. 88b]" olarak yazılıdır.

Şekil 1. Alâ'im-i Cerrâhîn'de kalp ve akciğerin anlatıldığı dokuzuncu bölümün başlangıç varakları [Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, no: 568, v. 147b-148a].

her sayrılığa tizcek kan almayalar; ve yaşamış / kişiden, kocadan; oglandan kim kiçirek ola kan almayalar. Koca / ol kişidir kim işbu zemânda altmış yaşamış ola, dahı andan girü / 'ömri sonına degin kocadur^{††}; ve dahı her kim kan almak dilese gerekdür kim / sabah giün dogunca kan alalar, alduktan sonra rufidan / yumurda ve şeker şerbeti ve koyun şorbasın[‡] yiyeler kim ve içeler gâyet / nâfi' ola. Ammâ gussaluya ve kakımış ve cimâ' itmiş ve hammâma / varmış ve ishâl olmuş^{§§} kişilerden kan almayalar, zîrâ muhâtaradur, hazer ideler, zîrâ imkân ola eceli yakın gelmiş ola; ve her / kişiden kim kan alsalar elbetde tamarını bağlayalar, şeşük komayalar / tâ ki mazlemesi kan alan üzerine olmaya; ve dahı ol otuz iki tamar kim [154a]^[3] didük kankı tamarı ne dürlü nesneye nâfi' olur anları dahı bileler / ana göre ol tamarından kan alivireler tâ ki nâfi' ola... [154b].^[3]

Bölümün bundan sonraki kısmında sırasıyla kan alınacak damarların isimleri, yerleri ve adları sayılan bu

damarlardan alınacak kanın hangi hastalığın tedavisinde endikasyonu bulunduğu açıklanmaktadır. Damar isimlerinin Türkçeleri ve dönemin uluslararası bilim dili olan Arapça karşılıkları da verilmiştir. Baş bölgesinde yer alan damarların bir kısmı yazarın anlatımı ile aşağıda verilmektedir:

...Beşinci: tulun tamarıdır kim ana ırk / üş-şakîk (venae temporalis superficiales) dirler. Menfa'ati: baş ağrısın ve göze su inmesini giderür / ve andan kan alsalar büyük açmayalar ve üzerine mercimek gibi / tag uralar demir ile; zîrâ kim şiryân şu'belerinden ihtiyât^{***}. / Altıncı: kulak ardındaki tamarıdır kim ana halefü'l-üzün (venae auriculares posteriores, venae occipitales, venae mastoideae) dirler. / Anun menfa'ati: kulak içinde baş barit olsa giderür ve / unutsaklığı dahı giderür. Yedinci: göz bınarı tamarıdır kim / ana mâkü'l-'ayneyn (venae angulares) dirler. Menfa'ati: göz bişigin ve cem'i'î gicigin / giderür ve burundan sarı su akmagı giderür, keser. Sekizinci: / burun tamarıdır kim ana 'ırkü'l-enf (vena nasalis) dirler ve anun menfa'ati [155a]^[3]...

Bu bölümün sonunda bu damarların kalbe ait olmadıkları, bir başka deyişle atardamar olmadıkları

^{††}: İÜ TY 7147'de "dahı andan girü 'ömri kocadur âhırına degin [v. 89a]" şeklindedir.

[‡]: Manisa 1851'de "koyun eti şorbasın bunları [v. 29b]" ve İÜ TY 7147'de "et şorbasın [v. 89a]"

^{§§}: Manisa 1851'de [v. 29b] ve İÜ TY 7147'de "ve za'if olmuş [v. 89a]" da bulunmaktadır.

^{***}: Manisa 1851'de "ihtiyât çokdur [v. 30a] ve İÜ TY 7147'de "ihtiyât çokdur [v. 90b]" yazılıdır.

belirtilerek, damarın hata sonucu neşterle yaralanması sonucu ortaya çıkabilecek belirtiler ve bu durumun tedavisi için yapılması gerekenler ve alınacak önlemler sıralanmıştır:

Ammâ bu tamarlar yagrina^{†††} mensûbdur, yürege / mensûb degüldür; ve bu tamarlara neşterden kaçan hatâ irse / nişânı oldur kim: ol tamarun dâyiresi şiş ve gerik olur / ve kolu dahi kızıl olur ve şişer ve sancar zahmet virür; / ve ‘ilâcı oldur kim: eger sag yanında ise, bir iki günden / sonra sol kolundan kan alalar ve ol kolin yukarı duta / ve eger kuvvetli ise birez akıdalar ve eger za‘îf ise çok / akıtmayalar; bu i’tibârca ol gün dahi girü kan alalar / olur. Ammâ eger sol yanında ise sag kolundan kan / alalar ve mantar bişüreler, gül yağıyla tamar üzerine ısıcakla [157a]^[3] vuralar; ve kabak içini dahi süd ile kaynadalar ve tamar üstine / vuralar, çevre yanına gül yağı ve kuyruk yağı dürteler. Eger ki / bunlar hâzır bulunmasa zeyt yağıyla yâ bezîrle yumurdayı kaykana / eyleyeler veyâ un ile höşmeyrü eyleyeler, ısıcakla ol tamar / üzerine vuralar, tâ ki ol inen kan tazîc^{†††} olub düşince. / Andan merhemî bâsalîkûn vuralar ya merhemî kâfûr vuralar^{§§§}. / Eger kan durmaz ise, neşter öte geçerse, yir bagarsugunu / dögeler, merhem gibi ideler, sag tuz katarlar, yumurda sarustyla / karışduralar, eski panbuga dürteler, üzerine vuralar, berk kemend ideler. Üc gün dura. Andan panbugı zeyt yağıyla ılıcak idüb yuyalar, andan koparalar, dahi merhem vuralar [157b].^[3]

Yine aynı bâbın diğer bir faslında ise kan alınacak ve alınmayacak günler belirtilmiş; kan alınmayacak günlerde kan alınırsa bunun sonucunda oluşabilecek komplikasyonlar ile kan alınacak günlerde kan almanın hangi hastalıklar için endike olduğu belirlenmiştir:

Fasl. Kan almak günlerin beyân / ider. Ammâ bilgil ki her ayun evvel gününde yâ on beş günü / geçinceye degin kan

^{†††}: Hekimoğlu Ali Paşa 568 nüshası [v. 157a] ile birlikte Manisa 1844 [v.49a] ve Manisa 1851 [v. 30b] nüshalarında kelime “yagrina” olarak okunurken, İÜ TY 7147 nüshasında ise “bagıra [v. 92b]” olarak okunmaktadır. “Yagrin: Sirt, sırtın yukarı kürek kısmı (Dilçin. Yeni Tarama Sözlüğü. s. 230)” anlamına gelirken, “Bagır: 1.Göğüs, ciğer, sine. 2. Akciğer. 3. Karaciğer. 4. Yürek. (age. s. 22) anlamına gelmektedir. Ciğer, karaciğer anlamı da taşıdığından, bu kelimenin “bagıra” olması daha anlamlı görünmektedir.

^{†††}: Hekimoğlu Ali Paşa 568’de “tazîc” olarak yazılmakla birlikte doğrusunun Manisa 1844’de yazdığı gibi “nazîc”[v. 49b] olması daha uygun görünmektedir. “Nazîc: pişmiş, yetişmiş, kemâlini bulmuş (Devellioğlu. Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat. s. 812)” anlamındadır.

^{§§§}: Manisa 1844’de [v. 49b] ve Manisa 1851’de [v. 31a] yalnızca “andan melhem-i kâfûr vuralar.

^{§§}: Manisa 1851’de “ikinci gününde muhâtaradur, hatarlu ola [v. 31a]” şeklindedir. Manisa 1844’de ise “ikinci gününde hem muhâtaradur hatarlu ola [v. 49b]” şeklinde yazılmıştır. İÜ TY 7147’de “ikinci hem muhâtırâ ola [v. 94a]” şeklindedir.

aldursa ‘illetleri ziyâde olur ve / ol günlerde kan aldurmak yaramaz olur. Meselâ, ayun evvel / gününde aldursa el ayak ditremesi hâsıl ola. İkinci / [gün]inde hem muhâtarâ ola^{§§} Üçüncü gününde muhâlif rence / ulaşıdura. Dördüncü gününde mefâcân ölümin getüre. Beşinci / gününde gevdeyi ditreme dutucı ola. Altıncı gününde endâmları / süst ola. Yedinci gününde aldursa ma’deyi harâba vire. / Sekizinci gününde göz nûrın kem eyleye. Tokuzuncu gününde ma’deye / hâlel vire. Onuncu gününde gevdeyi uyuz ve çıban çıkarıcı ide [158a].^[3] / On birinci gününde dimâğ kuruluğın getirici ola. On ikinci / gününde ağız ve nefes kokusun hâsıl idici ola. On üçüncü / gününde gönül perîşânlığın getirici ola. On dördüncü gününde / nikrîs rencin hâsıl idici ola. On beşinci gününde gâyet yaramaz / dur; ve ammâ ol günler kim ‘illetler giderici ola kan aldurmak / yarar ola. Meselâ, her ayun on altıncı gününde aldursa uyuz / ve çıban giderici ola. On yedinci gününde aldursa tâ biriyle degin / haste olmaya. On sekizinci gününde aldursa baş ağrısın gidere. / On tokuzuncu gününde aldursa hergiz meflûc olmaya. / Yigirminci gününde aldursa sarılığı gidere. Yigirmi birinci / gününde aldursa yürek oynamasın ve ağrısın gidere. Yigirmi [158b]^{[3]§§§} ikinci gününde aldursa ağız kokusun ve rencin gidere^{††††}. Yigirmi / üçüncü gününde göz nûrın artura ve endâmların muhkem kıla^{§§§§}. Yigirmi dördüncü / gününde şişler rencin ve zahmetin gidere^{§§§§}. Yigirmi beşinci gününde aldursa zeyreklik / getüre. Yigirmi altıncı gününde mefâcân ölüminden emîn ola. Yigirmi yedinci gününde gönül / teşvîşin gidere. Yigirmi sekizinci gününde gevdeye kuvvet vire^{§§§§}. Yigirmi tokuzuncu / ve otuzuncu gününde yaramazdur, hâzer itmek gerekdir, sakınalar! Cemî’ hükmâ ittîfâkı / bunun üzerinedir [31b].^[10]

Yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*’deki atardamarlarda olan yaraları bildiren bölüm *Alâ’im-i Cerrâhîn*’de yazılı olan ve kan alınırken toplardamarlarda olan hasar sonucu oluşan komplikasyonları ve bunların tedavi yöntemlerini açıklayan yukarıdaki bölüme ek niteliğinde görülebilir. Bu bölümde V. basilica’dan kan alınırken bu damarın altında yer alan atardamarlarda olan yaralanmalardan bahsetmektedir. A. brachialis ve dalları olarak düşünülebilecek bu damarların

^{§§}: Hekimoğlu Ali Paşa 568 numaralı yazmada eksik olan 159 no’lu varak nedeniyle, bu eksik varakdaki bilgi Manisa 1851 yazmasından^[10] alınmış ve Manisa 1844 yazması^[11] ve İÜ TY 7147 yazması^[12] ile karşılaştırılmıştır. Metnin bundan sonraki bölümü Manisa 1851 nüshasından alınmıştır.

^{††††}: İÜ TY 7147’de “yirmi ikinci gününde kan aldırda göz nûrın ziyâde idüb artura ve endâmların muhkem kıla [v. 95a]” olarak yazılmıştır.

^{††††}: İÜ TY 7147’de “yirmi üçüncü gün kan aldırda [v. 95a] ağız kokusun ve rencin gidere [v. 95b]” olarak yazılmıştır.

^{§§§§}: İÜ TY 7147’de “yigirmi yedinci günü kan aldırda gevdeye kuvvet vire, gönül teşvîşin gidere [v. 95b]” şeklindedir.

^{§§§§}: İÜ TY 7147’de “yigirmi sekizinci günü kan aldırda kuvveti ziyâde ola [v. 95b]” olarak yazılmıştır.

delinmesiyle doku altında hematoma bağlı bir şişlik olabileceği gibi damarın kendisinde anevrizma tanımı yapılmaktadır. Yazar büyük çaplı damarların tedavisinde cerrahi önermeyip ilaçla tedaviyi, küçük damarlarda ise damarın açığa konarak yaralanan damarın her iki ucunun bağlanmasını önermektedir. Bazen de dağlamanın yeterli olabileceğini vurgulamaktadır:

El-faslü't-tâsi' ve't-tis'ûn (Doksan dokuzuncu fasl). / Hareket ider tamarlarda vâki' olan cerâhati beyân ider [112a].^[2] Vakt olur bâslıkden fâsd iderken altında şiryân / tamarını bile delerler. Andan kan reşh ider, deri altında / verem ider; ve vakt olur verem şiryânda dahı olur yâhod / fâsd idemezsiniz delinür. Kaçan delinen şiryân 'azîm olsa / gerekdür ki demürle 'ilâc olmaya, belki edviyye ile / 'ilâc ideler; ve eger şiryân sagîr olsa gerekdür ki / etini yaralar, altına sunnâre sokalar çekeler. İki cânibini / kettân iplik ile muhkem bağlayalar ve yirine koyalar. Andan / üzerine kâbız şarâb ile ıslanmış eski biz koyalar, dahı / üzerine bitürücü devâlar ekeler. Meselâ, sabr ve kündür / ve enzerût ve demmü'l-ahaveyn. Vakt olur ki dag kifâyet [112b]^[2] ider, gerekdür ki demüri kızduralar. Ammâ

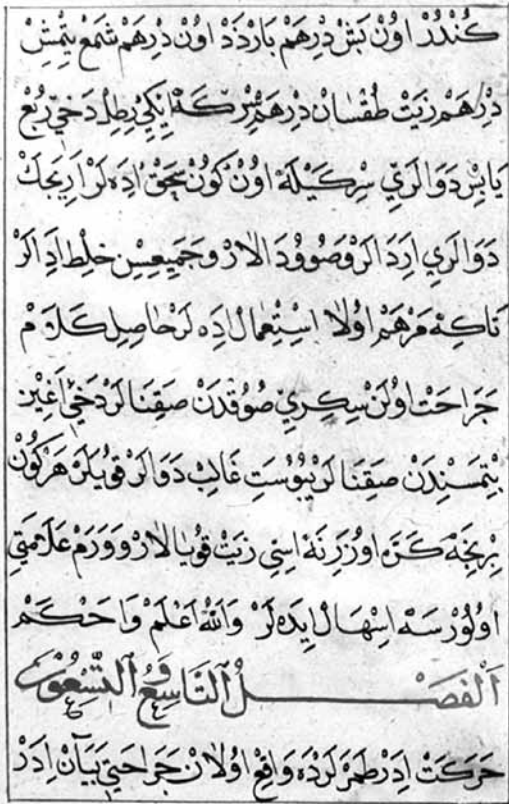
hazer / ideler ki sinire yitişmeye. Vallahü a'lem ve ahkem [113a], (Şekil 2).^[2,5]

TARTIŞMA

Alâ'im-i Cerrâhîn üzerinde yapılan çalışmalar eserin tam bir çeviri olmayıp, Cerrah İbrahim'in Hacı Paşa, Akşemseddin, Beşir Çelebi, Hekim Şirvânî ve Şerefeddin Sabuncuoğlu gibi XIV. ve XV. yüzyılın ünlü Türk hekimlerinden alıntılar yapıp, kendi tecrübelerini de eklediği yönündedir.^[6] *Alâ'im-i Cerrâhîn*'in diğer bir özelliği de Türk tıp tarihinde ateşli silah yaralarından^[6] ve frengiden bahseden ilk eser olmasıdır.^[6,14,15] Yıldırım^[7] Cerrah İbrahim'in Avrupalı cerrahlarla aynı dönemde ateşli silah yaralanmaları ile ilgili bir bölüm yazmasının, bu eseri cerrahi tarihi açısından önemli bir yere koyduğunu bildirmektedir. Beksan^[14] ise eserin savaş cerrahisi ve deontoloji bakımından önemini vurgulamaktadır. *Alâ'im-i Cerrâhîn* kafatası defektlerinin onarımında ksenogreftlerin kullanıldığını gösteren günümüze kadar bulunmuş en eski belge olarak da nöroşirürji tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.^[16]

Alâ'im-i Cerrâhîn, Sabuncuoğlu'nun cerrahi kitabı *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*'den (1465)^[17] ve yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*'den^[2] farklı olarak, anatomi bölümü içermesi ile anatomi tarihi açısından da önemlidir. Bu durum, ez-Zehrâvî (936-1013)^[18] ve İbn Sînâ'nın (980-1037) da^[19] vurguladıkları gibi, cerrahlık için vazgeçilmez koşullardan birisi olan anatomi bilgisinin önemini gösteren değerli bir bulgudur. Hem Dünya hem de Türk tıp tarihi açısından oldukça önem taşıyan bu yapıtında Cerrah İbrahim, Hipokrat, Galen ve İbn Sînâ gibi yazarların kaynaklarından genişçe yararlanmış, fakat farklı özgün fikirler de öne sürmüştür. Yıldırım^[20] önemli bir saptama yaparak *Alâ'im-i Cerrâhîn*'in Osmanlılarda teşrih tarihini 1505 yılına kadar geriye çektiğini ve bunun anatomi tarihi bakımından taşıdığı önemi bildirmektedir.

Alâ'im-i Cerrâhîn'de kalbin sağ tarafında daha çok kan daha az ruh, sol tarafında da daha çok ruh daha az kan olduğu görüşü, Cerrâh İbrâhîm'in kendi sözlerine göre İbn Sînâ'dan ödünç aldığı görüştür. Dolaşım fizyolojisi ile ilgili olarak Diocles'in (M.Ö. IV. yy) öğrencisi Kos'lu Praxagoras'ın (~M.Ö. 340) yalnızca venlerin kan taşıdığını, arterlerin ruh ile dolu olduğunu düşündüğünü görmekteyiz.^[21] Erasistratos (~M.Ö. 304~250) kalbin kanı dağıtan bir pompa görevi yaptığını açıklamış, kalbin kapakçıklarını doğru olarak tanımlamış fakat işlevleri konusunda bilgi vermemiştir.^[1] Kalbin hem arterlerin hem de venlerin kaynağı olduğunu söylemiş, fakat yalnızca venlerin kan taşıdığı ve arterlerin de ruh için ayrılmış olduğu eski inancı sürdürmüştür.^[21] Buna karşın Efes'li Rufus

Şekil 2. Yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*'de arteriyel yaralanmaların anlatıldığı bölümün başlangıcı [İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, no: 729, v. 112a].

(~M.S. 98-117) arterlerin çok miktarda ruhun yanı sıra bir miktar da kan içerdiğini belirtmiştir.^[21] Galen (129-200) ise kanın hem toplardamarlarda, hem de atardamarlarda bulunduğunu, atardamarlardaki “gel-git” hareketiyle vücuda yayıldığını bildirmiştir.^[1,21] Galen’e göre kanın hareketini sağlayan güç kalbin pompalaması değil, atardamarlardaki kasılma gücüdür.^[22]

Eserlerin önemli bir özelliği de oldukça az Arapça ve Farsça sözcük kullanılarak, esas olarak Türkçe yazılmış olmalarıdır. Günümüzde ortak anatomik terminolojinin Latince olması gibi, döneminin tıp terminolojisinin Arapça olması nedeniyle anatomik terimlerde Arapçayı kullanması çok da eleştirilecek bir durum olmamakla birlikte, *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de yazar öyken, dös, eyegü, bogurtlak, murdar ilik, köprücük, sekirden gibi örnekleri kolaylıkla çoğaltılabilecek pek çok Türkçe terim kullanmıştır.

Sonuç olarak, bu yazıda dünya tıbbında ksenogreft kraniyoplastiden, Türk tıbbında ise frengi ve ateşli silah yaralanmalarından ilk kez söz eden ve aslen Türkçe terimlerin kullanılması gibi bir diğer özelliğe sahip *Alaim-i Cerrahin* ile yaklaşık aynı dönemde vücuda getirilmiş olan yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*'nin anatomik, fizyolojik ve cerrahi anlamda kalp ve dolaşım sistemini ilgilendiren kısımları sunularak tanıtılmıştır.

Çıkar çakışması beyanı

Yazarlar bu yazının hazırlanması ve yayınlanması aşamasında herhangi bir çıkar çakışması olmadığını beyan etmişlerdir.

Finansman

Yazarlar bu yazının araştırma ve yazarlık sürecinde herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

KAYNAKLAR

1. Bayat AH. Tıp Tarihi, 1. Baskı. İzmir: Sade Matbaa; 2003. s. 96, 116, 242.
2. Cerrâhnâme. İstanbul, Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, no: 729. 910 H. / 1504; v. 1b, 112a-3a.
3. İbrahim bin Abdullah. Alâim-i Cerrâhîn. İstanbul, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, no: 568; 911 H. / 1505; v. 1a-2a, 134b-41b, 147b-8b, 153b-5b, 157a-8b, 294b.
4. Yıldırım N. XV. yüzyıla ait Türkçe bir cerrahname. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 1983;46(Supp 90):227-46.
5. Yıldırım N. XV. yüzyıla ait anonim bir cerrahnâme, cerrahi yöntemlerin kullanıldığı fasıllar, tıbbi terminoloji ile bitki, drog ve madde isimleri. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2004. 2005;10-11:325-434.
6. Yıldırım N. Alâim-i Cerrâhîn üzerine bazı yeni bilgiler. In: I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İTÜ 14-18 Eylül 1981, Bildiriler. Cilt 2. İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi; 1981. s. 169-81.
7. Yıldırım N. Alâim-i Cerrâhîn'in bilinmeyen bir özeti: fi nebzeti'n min el-cerrâhîn. Tıp Tarihi Araştırmaları; 1986;1:100-4.
8. Adıvar AA. Osmanlı Türklerinde İlim, 6. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000. s. 61.
9. Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu. CD-3. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Kütüphane Başkanlığı; 2005.
10. İbrahim bin Abdullah. Alâim-i Cerrâhîn. Manisa, İl Halk Kütüphanesi, No: 1851; 1016 H. / 1607-1608; v. 29a-31b.
11. İbrahim bin Abdullah. Alâim-i Cerrâhîn. Manisa: İl Halk Kütüphanesi, No: 1844; v. 47b-50a, 58a-61a, 64a.
12. İbrahim bin Abdullah. Alâim-i Cerrâhîn. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY, No: 7147; v. 88a-95b.
13. Ünver AS. İbni Sina'nın kan alınacak damarlar risalesi. Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi 1937;7:36-50.
14. Beksan FK. Avrupada frengi tarihini alakadar eden Türkçe bir vesika. Türk Tıp Tarihi Arkivi 1938;3:49-51.
15. Yıldırım N. Alâ'im-i Cerrâhîn'de (1505) frengi. Tıp Fakültesi Mecmuası 1991;54:353-60.
16. Acıduman A, Belen D. The earliest document regarding the history of cranioplasty from the Ottoman era. Surgical Neurology 2007;68:349-53.
17. Sabuncuoğlu Ş. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye, 2 Cilt, Hazırlayan: Uzel İ. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1992.
18. Albucasis On Surgery and Instruments, A Definitive Edition of the Arabic Text with English Translation and Commentary by Spink MS, Lewis GL. 1st ed. London: The Wellcome Institute of the History of Medicine; 1973. p. 2-5.
19. İbn-i Sînâ. El-Kânûn Fi't-Tıbb. Birinci Kitap. Çeviren: Kahya E. 1. Baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi; 1995. s. 341.
20. Yıldırım N. İbrâhim B. Abdullah, Alâ'im-i Cerrâhîn adlı Türkçe eseriyle tanınan Osmanlı cerrahı. TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 2000. s. 284-5.
21. Galen. On the usefulness of the parts of the body (translated from Greek with an Introduction and Commentary by May, M. T.). Ithaca, New York: Cornell University Press; 1968. p. 20-1, 27, 30.
22. Altıntaş A. Rönesans tıbbı. In: Sarı N, Altıntaş A, Başağaoğlu İ, Özyayın Z, Doğan H, Ülman YI, ve ark., editörler. Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi; 2007. s. 91-7.